

GLOBALLASIW SHARAYATINDA QARAQALPAQ TILINIŇ KELESHEGI: MASHQALALAR HÁM IMKANIYATLAR

Mambetniyazova Oralxan

Annotaciya: *Bul maqalada globallasıw dáwirinde milliy tiller, atap aytqanda, qaraqalpaq tiliniń búgingi jaǵdayı hám keleshegi haqqında sóz etiledi. Inglis tiliniń xalıqaralıq ústemligi, internettegi kontent teńsizligi, migraciya hám jaslardıń tilge múnásibeti sıyaqlı global mashqalalar qaraqalpaq tiliniń de rawajlanıwına tásir etpekte. Sonlıqtan maqalada qaraqalpaq tilin saqlap qalıw hám onı sanlı dáwirde rawajlandırıw boyınsha usınıslar beriledi.*

Gilt sózler: *qaraqalpaq tili, globallasıw, til hár túrliligi, sanlı ortalıq, mádeniy miyras, jaslar.*

KIRISIW

Til - xalıqtıń ruwxıyatı, mánawıyatı hám milliy ózliginiń eń áhmiyetli tiyregi. Hár bir xalıq óz tilinde óz tariyxın, mádeniyatın, qádiriyatların hám ómirlik tájiriybesin áwladtan-áwladqa jetkeredi. Til tek ǵana qarım-qatnas quralı emes, al milliy sana hám pikirlewdiń tiykarǵı aynası bolıp tabıladı. Sonlıqtan dúnyadaǵı barlıq xalıqlar ushın óz ana tilin saqlap qalıw hám onı rawajlandırıw máselesi áhmiyetli bolıp esaplanadı.

Búgingi globallasıw dáwiri bolsa tillerdiń rawajlanıwına hám jańa imkaniyatlar, hám jiddiy qáwip-qáterlerdi alıp keldi. Bir tárepten, inglis, rus, qıtay sıyaqlı iri tillerdiń xalıqaralıq kólemde ústemlik etiwı ilim-pán hám texnologiya tarawlarında xalıqlarǵa keń jol ashpaqta. Basqa tárepten bolsa, kishi milliy tillerdiń abırayın tómendetip, olardıń ástelik penen joǵalıp ketiwı qáwpin kúsheytpekte. YUNESKO maǵlıwmatlarına kóre, XXI ásir aqırına shekem dúnyadaǵı bar tillerdiń yarım qollanıwdan shıǵıp ketiwı múmkin.

Usı kóz-qarastan, qaraqalpaq tili de global til processleriniń tásirinen sırtta emes. Búgingi kúnde qaraqalpaq tili bir millionnan artıq adam ushın ana tili bolıp xızmet etpekte. Ol bay ádebiy miyrasqa, xalıq awızeki dóretpesine hám dástanlarǵa iye. Biraq sońǵı jıllarda jas áwlad arasında ózbek, rus hám inglis tilleriniń keń tarqalıwı, internet hám xabar maydanında qaraqalpaq tilindegi materiallardıń azlıǵı, sonday-aq, migraciya hám urbanizaciya processleri sebepli qaraqalpaq tiliniń abırayı ástelik penen tómendetilede.

Usınday jaǵdayda qaraqalpaq tiliniń keleshegi máselesi tek jergilikli emes, al global mashqalalardıń biri sıpatında qaralıwda. Tildiń joǵalıwı - xalıqtıń milliy yadı hám mádeniy ózliginen ayırılıwı degen sóz. Sonlıqtan, qaraqalpaq tilin saqlap qalıw, onı bilimlendiriwde, ilim-pánde, ǵalaba xabar qurallarında hám sanlı ortalıqta keń qollanıw áhmiyetli wazıypa bolıp qalmaqta.

Global mashqalalar táhiri

Til hár túrliliginiń qısqaırıwı.

Búgingi kúnde dúnyada bar bolǵan 7 mıńǵa jaqın tildiń yarımınan kóbi qáwip astında tur. Mısalı, Avstraliyadaǵı aborigen tilleriniń kópshiligi tek bir neshe júz adam tárepi

qollaniladi, ayirimi bolsa álle qashan umitilip ketken. Afrika, Qubla Amerika hám hátte Oraylıq Aziyada da usınday process baqlanıwda. Bul bolsa xalıqaralıq kólemde til hár túrliliginiń keskin azayıwına alıp kelmekte.

Qaraqalpaq tili de bul qáwipten qashıq emes. Eger ol jaslar arasında kúndelikli turmısta keń qollanılsa, asta-aqırın "tek ádebiyat hám folklorda jasaytuǵın til" dárejesine túsip qalıwı múmkin.

Inglis tiliniń global ústemligi.

Inglis tili búgingi kúnde ilim-pán, texnologiya, diplomatiya hám biznestiń tiykarǵı tili bolıp qaldı. Bul, álbette, paydalı tárepke iye, sebebi inglis tilin biletuǵın jaslar xalıqaralıq maydanda erkin háreketlene aladı. Biraq basqa tárepten, bul jaǵday kishi milliy tillerdiń ekinshi dárejege túsip qalıwına alıp keledi.

Mısalı, qaraqalpaq jasları arasında inglis tilin úyreniwge bolǵan qızıǵıwshılıq kúshli, biraq kópshilik óz ana tilin jazba hám awızsha túrde tolıq ózlestire almaydı. Nátiyjede eki tillilik emes, al "ana tilinen uzaqlasıw" procesi kúsheymekte.

Sanlı teńsizlik.

Internettegi kontenttiń shama menen 60-65 procenti inglis tilinde, qalǵan bólegin bolsa iri tiller iyelegen. Kishi tiller, sonıń ishinde, qaraqalpaq tili bolsa virtual ortalıqta derlik kórinbeydi.

YouTube, TikTok, Vikipediya yamasa onlayn ilmiy bazalarda qaraqalpaq tilindegi materiallar sanı júdá az.

Bul bolsa jaslardıń óz ana tilinde sanlı maǵlıwmat alıw imkaniyatın keskin shekleydi. Nátiyjede olar kóbirek rus, ózbek yamasa inglis tillerindegi kontentti paydalanıwǵa májbúr boladı, qaraqalpaq tili bolsa sanlı dáwir talaplarına juwap bere almay qalmaqta.

Qaraqalpaq tiliniń ózine tán mashqalaları

Eki hám úsh tillilik mashqalası.

Qaraqalpaqstanda qaraqalpaq, ózbek hám rus tilleri birgelikte qollaniladı. Bul úsh tillilik kóp jaǵdaylarda unamlı jaǵday bolsa da, ayırım jaǵdaylarda qaraqalpaq tiliniń abırayın tómenletedi. Mısalı, kóplegen shańaraqlarda balalar óz-ara ózbek yamasa rus tilinde sóylesedi, qaraqalpaq tilinen bolsa tek ǵana rásmiy máresimlerde paydalaniladı.

Bilimlendiriw hám til siyasatı.

Mektep hám joqarı oqıw orınlarında qaraqalpaq tilinde bilim beriledi, biraq kóplegen tarawlarda inglis, rus tilleri ústinlik etpekte. Bul jaǵday ilmiy ádebiyat, sabaqlıq hám metodikalıq qollanbalardıń jetispewshiligi menen de baylanıslı.

Jaslardıń tilge qatnası.

Búgingi jaslar arasında qaraqalpaq tilinde dóretiwshilik etiwge umtılw tómen. Sociallıq tarmaqlarda qaraqalpaq tilindegi mazmun az, kópshilik bloggerler ózbekshe yamasa russha sóylesedi. Sol sebepli ana tiliniń abırayı áste-aqırın tómenlep barmaqta.

Imkaniyatlar

Bay ádebiyat hám folklor miyrası.

Qaraqalpaq xalqında "Qırıq qız" dástanı, xalıq qosıqları, naqıl-maqallar sıyaqlı biybaha miyras bar. Olar tildi bayıtıw, jas áwladtı milliy ruwxta tárbiyalaw ushın tayar dárek bolıp esaplanadı. Eger bul miyras zamanagóy formada (multfilm, teatr, film, kitap) keńnen úgit-násiyat etilse, tildiń abırayın arttırıw múmkin.

Bilimlendiriw sistemasındaǵı imkaniyatlar.

Qaraqalpaq tilinde sabaq beretuǵın mektepler hám universitetler bar. Bul bilimlendiriw sistemasınan tolıq paydalanılsa, tildi tek awızeki emes, al ilimiy til sıpatında da rawajlandırıw múmkin.

Sanlı texnologiyalardan paydalanıw.

Búgin sanlı texnologiyalar tildi saqlaw hám rawajlandırıwda áhmiyetli qural bola aladı. Mısalı, qaraqalpaq tilinde mobil qosımshalar, elektron sózlikler, onlayn kitapxanalar hám bloglar jaratıw tildiń sanlı maydandaǵı iskerligi kúsheytedi.

Qaraqalpaq tilin saqlap qalıw boyınsha ilajlar

1. Bilim beriwde bekkemlew - ana tilinde sabaqlıqlar, ilimiy ádebiyat hám qollanbalardı kóbeytiw.

2. ĞXQ hám sociallıq tarmaqlarda keńeytiw - qaraqalpaq tilindegi telekórsetiw, radio baǵdarlamalar hám internet mazmunın kóbeytiw.

3. Mádeniy miyrastı ǵalaba en jaydırıw - dástanlar, qosıqlar hám xalıq awızeki dóretiwshiligin zamanagóy túrlerde keńnen úgit-násiyat etiw.

4. Jaslardı xoshametlew - qaraqalpaq tilinde dóretiwshi jas jazıwshı, shayır hám bloggerlerdi qollap-quwatlaw.

5. Texnologiyalıq rawajlanıw - qaraqalpaq tilinde mobil qosımshalar, awdarma baǵdarlamalar hám elektron kitapxanalardı jaratıw.

Juwmaq

Globallasıw dáwiri barlıq milliy tiller ushın úlken imkaniyatlar menen bir qatarda jıddiy sınaqlardı da alıp keldi. Til - xalıqtıń ruwxı, mádeniyatı hám milliy ózligin kórsetiwshi tiykarǵı baylıq bolıp esaplanadı. Sonlıqtan qaraqalpaq tiliniń saqlanıwı hám rawajlanıwı tek ǵana bir xalıqtıń emes, al pútkil adamzattıń mádeniy kóp túrliligin saqlawdaǵı áhmiyetli faktorlardan biri bolıp tabıladı.

Búgingi kúnde qaraqalpaq tiline qáwip tuwdırıp atırǵan bir qatar faktorlar bar: inglis tiliniń global ústemligi, internet hám sanlı ortalıqtaǵı teńsizlik, úsh tillilikniń basımı, jas áwladtıń ana tilinen uzaqlasıwı. Eger bul processlerge biypárwa qaralatuǵın bolsa, qaraqalpaq tili tek ǵana ádebiy miyras sıpatında qalıp ketiwi, kúndelikli turmıstan qısılp shıǵıw qáwpi bar.

Sonıń menen birge, qaraqalpaq tili bay folklorlıq hám ádebiy dástúrge, bilimlendiriw sisteması hám mámleketlik qollap-quwatlawǵa iye bolıp, onı rawajlandırıw imkaniyatları da bar. Áhmiyetlisi, bul imkaniyatlardan nátiyjeli paydalanıw, ana tilinde ilimiy ádebiyatlar jaratıw, ĞXQ hám sociallıq tarmaqlarda keńnen úgit-násiyat etiw, jaslardı ana tilinde dóretiwshilik hám pikirlesiwge xoshametlew zárúr.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tiliniń keleshegi biziń qolımızda. Eger jámiyet, mámleket hám jas áwlad birgelikte háreket etse, qaraqalpaq tili globallasıw jaǵdayında da tek

gina saqlanıp qalmastan, al zamanagóy rawajlanıwdıń belsendi qatnasıwshısına aylanadı. Tildi qásterlew - milletti qásterlew, milletti qásterlew bolsa keleshekti qásterlew demek.

PAYDALANILĞAN ÁDEBIYATLAR:

1. Qaraqalpaq mámleketlik universiteti janındagı pedagog kadrlardı qayta tayarlaw hám olardıń qánigeligin jetilistiriw aymaqlıq orayı. “Házirgi qaraqalpaq tili” oqıq- metodikalıq kompleksi

Nókis- 2023

2. E.Berdimuratov, Sh. Abdinazimov, Z.Ismaylova

“Qaraqalpaq tili” sabaqlıq

Nókis-2017